

ДО 70-РІЧЧЯ ЛЕОНІДА ЗАЛІЗНЯКА

Корифею української археології, педагогу, досліднику кам'яної доби, проблем україногенези та індоєвропеїстики Леоніду Львовичу Залізняка виповнилося 70 років. 50 з них ювіляр плідно працює у відділі кам'яної доби Інституту археології НАН України. Його подвижницьке служіння науці та державі має бути згадане й на сторінках «Археології» — науки, якій професор присвятив своє динамічне, насичене відкриттями та подіями життя.

Л. Л. Залізник народився 19 січня 1951 р. в Києві в сім'ї репресованих. Його батька, Залізняка Левка Митрофановича, заарештовували тричі, за статтями сталінського Кримінального кодексу 54-10 ч. II та 54-11 (антирадянська діяльність), але з різними формулюваннями — відповідно до колізій історичного моменту. У 1927 р. він був заарештований за популярний тоді троцькізм; у 1937—1946 рр. — за звинуваченням у націоналістичній пропаганді серед студентів Київського університету; у 1950—1957 — за інкриміноване членство в ОУН і вербування терористів для націоналістичного підпілля (Залізник 2020а, с. 30—70).

Останній арешт батька стався за кілька місяців до народження сина. Кілька місяців по тому до 3-х років трудових таборів була засуджена мати майбутнього ювіляра, як дружини ворога народу. Тому впродовж перших семи років життя Л. Залізняка виховувала його тітка Оксана, яка мешкала в м. Амвросіївка на Донбасі.

Після повернення батьків з ув'язнення та їх реабілітацію «у зв'язку з відсутністю складу злочину» у 1957 р. сім'я воз'єдналася у Києві, а Л. Залізник пішов до школи. Вже у першому класі він захопився аматорською нумізматиною, яка через низку шкільних гуртків, врешті решт, привела його до археології. Першим вчителем ювіляра був керівник археологічного гуртка Київського палацу піонерів відомий

палеолітчик В. М. Гладилін. Він і познайомив допитливого випускника школи з наступним вчителем — Д. Я. Телегіним, у відділі якого майбутній ювіляр опинився після повернення з армії. Лаборантура у Д. Я. Телегіна стала суворою школою життя, що розтяглася на 10 років, з перервою на дійсну військову службу. Цей етап завершився переконливим захистом кандидатської дисертації в 28 років.

Тему «Мезоліт Київського Полісся» запропонував своєму кращому учневі Дмитро Якович у 1972 р. Спочатку ювіляр мандрував Поліссям сам, а далі запрошував друзів і нарешті, аби мати постійних помічників, організував гурток юних археологів при відділі первісної археології Інституту. Саме з цього гуртка почали своє археологічне сходження школярі, а нині знані дослідники кам'яної доби В. Степанчук, Д. Нужний, С. Балакін. У 1970 рр. Л. Залізник очолив гурток палацу піонерів, звідки у свій час сам розпочав археологічний поступ. Школу цього гуртка пройшли археологикаменярі Д. Гаскевич, Д. Ступак, П. Шидловський, медієвіст В. Козюба та ін.

Л. Залізник захистив кандидатську дисертацію за рік після закінчення КДУ ім. Т. Шевченка на добутих особисто ним за допомогою гуртківців матеріалах з мезолітичних стоянок Полісся. Вже як молодший науковий співробітник та кандидат історичних наук дослідник з подвоєною енергією поринув у вивчення мезоліту всього Українського Полісся — від Десни до Західного Бугу.

До пошукових робіт Л. Залізняка фінальний палеоліт і мезоліт Українського Полісся фактично були terra incognita на археологічній мапі України. Впродовж 1980 рр. молодий дослідник щорічно місяцями працював на чолі Поліської експедиції, відкриваючи та розкопуючи нові стоянки. В ході суцільних обстежень

долин поліських річок Тетерів, Здвиж, Уж, Десна, Случ, Горинь, Стир, Верхня Прип'ять Л. Залізняк практично створив нову джерельну базу мезоліту Українського Полісся, збільшивши її у декілька разів. Своєю енергійною діяльністю на півночі України ювіляр ліквідував велику білу пляму на мапі мезолітичної Європи.

Стаціонарні польові роботи невтомний дослідник поєднує з написанням численних статей та монографій (1984, 1986, 1989, 1991), в яких не лише вводить до наукового обігу добути ним матеріали з мезоліту Полісся, але й інтерпретує їх на широкому тлі мезоліту Центрально-Східної Європи.

Енергійний науковець докорінно переглянув етно-культурну карту мезоліту Полісся, дійшовши висновку, що давні генетичні зв'язки останнього пов'язані не з мезолітом Надчорномор'я, як на той час вважалося, а з середнім кам'яним віком Південної Балтії — басейнів Німану, Вісли, Одеру. Спираючись на створену ним нову джерельну базу, Л. Залізняк запропонував власну схему культурно-хронологічного поділу мезоліту усієї Поліської низовини та прилеглих до неї регіонів Східної Європи.

Паралельно з масштабними роботами на просторах Українського Полісся впродовж 1980 рр. Л. Залізняк активно розробляв методику реконструкції способу життя первісних суспільств на основі етно-археологічного моделювання. Застосувавши власні методичні напрацювання із залученням даних етнографії, він реконструював спосіб життя, господарський уклад, побут, річний господарчий цикл і соціальні відносини суспільств первісних мисливців на північного оленя кінця льодовикової доби та лісових мисливців мезолітичної Європи. Ці реконструкції, а також підсумки багатолітнього вивчення фінального палеоліту та мезоліту Полісся, втілені в монографіях (1989, 1991, 1995, 1997). Вони ж лягли в основу докторської дисертації «Населення Полісся у фінальному палеоліті та мезоліті», блискуче захищеної 1989 р.

Отримавши вчений ступінь доктора наук, а невдовзі й посаду провідного наукового співробітника відділу кам'яної доби тоді ще ІА АН УРСР, науковець ставить перед собою нове масштабне завдання — розробити схему періодизації та культурної диференціації фінального палеоліту й мезоліту України загалом. Ця наукова тема стала провідною для дослідника на межі тисячоліть. Власне бачення проблеми, викладене в десятках написаних за цей період

Фото 1. Леонід Залізняк — молодий кандидат наук, 1979 р.

статей, він узагальнює в чотирьох змістовних монографіях (1998, 1999б, 2005б, 2009).

Над фундаментальними проблемами періодизації кам'яної доби Л. Залізняк продовжив працювати й надалі, спрямувавши свою увагу на верхній палеоліт та проблеми неолітизації України. Результатом цих багаторічних досліджень в галузі періодизації кам'яної доби України став цикл статей та дві підсумкові монографії, видані українською та англійською мовами 2020 р.

Займаючись теоретичними проблемами кам'яної доби України, Л. Залізняк не полишає польові дослідження пам'ток у різних регіонах України. На початку ХХІ ст. ювіляр переносить основні пошукові роботи на кордон Черкащини та Кропивниччини — у басейн річки Велика Вись. Створивши Археологічну експедицію на базі НаУКМА, він упродовж 2001—2006 рр. досліджує групу мезолітичних — раньонеолітичних стоянок біля с. Добрянки на Черкащині. Свою наступну експедицію НаУКМА він спрямував на масштабні розкопки вузла різноманітних палеолітичних стоянок поблизу м. Новомиргород на Кропивниччині (2006—2017). Результатом цих досліджень стала колективна монографія «Найдавніше минуле Новомиргородщини» (2013).

Не полишаючи основної роботи в Інституті археології НАНУ, ювіляр упродовж 10 років (1993—2004) працював науковим спів-

Фото 2. Леонід Залізняка — доктор наук з 30-літнім досвідом, 2020 р.

робітником створеного тоді при КНУ ім. Тараса Шевченка Інституту українознавства. Він активно розробляє тему україногенезу та націогенезу, обґрунтовуючи новими аргументами та фактами правдивість задекларованої ще понад 100 років тому М. Грушевським ранньосередньовічної версії походження українців.

Новим важливим напрямком наукової діяльності Л. Залізняка стають питання витоків українського народу, становлення української державності, творення української нації. Результатом його наполегливої праці в царині подолання спотворення української національної історії стали численні статті та низка книжок (1994а, 1994б, 1996, 1997, 1999а, 2001, 2004, 2008, 2011, 2012, 2014, 2019). Витримані в наукових рамках екскурси Л. Залізняка в палеоетнологію, проблему україногенезу, ранньослов'янського минулого, добу Київської Русі, проблему цивілізаційного вибору України отримали схвальні відгуки фахівців. Завдяки доступному, популярному стилю викладу, ці праці користуються попитом у широкого кола читачів, зокрема студентів. Водночас із розвінчанням імперських міфів радянської доби, Л. Залізняка гостро критикує численних творців новітніх міфів про трипільське чи ж “арійське” походження українців.

Хвилює маститого науковця й «вічна» проблема індоєвропейстики, де він запропонував власне бачення мезолітичного підґрунтя індоєвропейської сім'ї народів. На його думку, остання почала формуватися на базі культурно-доісторичної єдності, яка ще в ме-

золіті VII—V тис. до н. е. охоплювала величезний простір від Ютландії на заході до Середнього Дніпра та Сіверського Дінця на сході

Активно розробляє Л. Залізняка також питання цивілізаційної ідентифікації країн Центрально-Східної Європи. Провідна думка, яку невтомно обстоює вчений у своїх працях цього спрямування — Україна, як органічна частина Європи, не має альтернативи європейському вибору.

Ювіляр усе своє свідоме життя був пов'язаний не лише з археологією, але й з педагогічною діяльністю на її ниві. Спочатку школярем він відвідував гуртки юних археологів, потім упродовж двох десятиліть сам керував гуртками школярів і, нарешті, вже 27 років викладає археологію та давню історію в різних вишах, перш за все в НаУКМА. Не забував він при тому й про школярів, очолюючи конкурсну комісію з археології на щорічних олімпіадах МАН України майже 20 років.

Чверть сторіччя тому у 1994 р. ще молодого доктора історичних наук Л. Залізняка запросили читати лекції з археології та стародавньої історії до відродженої Києво-Могилянської академії. А 2000 р. невтомний організатор нашої науки заснував першу в Україні магістерську програму з підготовки фахових археологів. У 2013 р. МП трансформувалася в кафедру археології НаУКМА, де професор Залізняка продовжує викладати й по-сьогодні.

Дітище ювіляра Магістерська Програма, а останні роки кафедра археології НаУКМА підготувала нове, сучасне покоління археологів України. Впродовж 20-ти років її існування чотири десятки випускників програми поповнили науковий колектив ІА НАНУ, тим самим подолавши хронічну для НАНУ проблему неблаганного старіння кадрів.

У 2020 р. відбувся дев'ятнадцятий випуск її вихованців, більшість з яких стали археологами. Понад 15 % від усіх діючих фахових археологів України є випускниками цієї програми, 34 з них уже захистили чи проходять процедуру захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю «Археологія». Такого коефіцієнту корисної дії не демонструє жодна інша магістерська програма НаУКМА.

Захистивши у 28 років кандидатську дисертацію, енергійний дослідник за десять років став наймолодшим доктором наук за всю історію Інституту археології НАНУ. Шалений, враховуючи специфіку нашої науки, темп зіграв з ним злий жарт. Уражені його успіхами заздрітники шипіли: «Це — докторська, написана

лаборантом». Але ж Рада по захистам ІА АН УРСР її підтримала, а радянська ВАК СРСР в Москві освятила дипломом.

Такий стрімкий науковий поступ не на жарт занепокоїв громадськість Інституту. Підстави були досить вагомими. Окрім потужної пошукової діяльності з вагомими відкриттями та новаторським підходом до їхньої інтерпретації, Л. Залізник фактично переписав чимало сторінок праісторії України. Його фантастична продуктивність у руйнуванні усталених стереотипів в науці та шлейф сина реабілітованого ворога народу ще й сьогодні сприймаються неоднозначно. А в той час, коли залишив посаду завідувача відділу кам'яної доби учитель ювіляра професор Телегін, призначити на його місце наймолодшого в установі доктора історичних наук, здавалося б, сам Бог велів. Та колектив вирішив інакше, поставивши на відділ морально зламану системою людину, яка відсиділа на цій посаді 13 років і в 60, ніби за дзвоником, подала заяву на пенсіон.

Так ювіляр отримав додаткові 13 років свободи від виконання нелюбих його серцю адміністративних обов'язків. А свій креативний потенціал він спрямував на підготовку фундаментальних монографій, лекційну роботу, розбудову археологічної структури в НаУКМА, розробку проблем україногенези та індевропеїстики, за сумісництвом, з потужною працею в галузі кам'яної археології. Зірки нарешті склалися й справедливості торжествувала в знаковому для наукової долі визначного науковця 2000-му році. На межі тисячоліть йому присвоєне академічне звання професора археології, його нарешті призначено на посаду завідувача відділу археології кам'яної доби, ним започатковано першу в Україні спеціалізовану магістерську програму з підготовки фахових археологів у НаУКМА.

Загалом, пошук та виховання археологічно налаштованої юні проходить червоною ниткою крізь життя ювіляра. Мабуть ніхто в Україні не зробив у цьому напрямку більше за Леоніда Львовича. Він пройшов усі шаблі археологічного поступу від шкільного профільного гуртка до одного з провідних мезолітиків Європи сам і повів цією звивистою стежкою сотні інших наступників, спраглих до наукового пізнання світу. На всіх етапах цього сходження (школа, міський гурток, Мала академія наук, виш, магістерська програма, аспірантура, захист) професор працював із закоханими в давнину ентузіастами, виводячи їх на рівень професіоналів вищої кваліфікації. Чи не половину

нинішнього Відділу кам'яної доби складають його колишні гуртківці, а нині кандидати та доктори історичних наук.

Важливо, що його учні не лише проходять перевірку на придатність до науки полем (а витримують її далеко не всі), але й здобувають заряд патріотичного виховання. Останнє починається з ключової настанови: «Говорімо українською!» — маркерного гасла Л. Залізняка, яке останні 20 років прикрашає аудиторії кафедри археології НаУКМА і табори університетської експедиції, де під проводом професора проходять археологічну практику студенти НаУКМА. І професор таки добивається реалізації проголошених гасел на всіх рівнях, жахаючи українофобів своєю послідовністю.

Л. Залізником багато зроблено для успішного та продуктивного функціонування в Інституті археології НАНУ відділу археології кам'яної доби, очолюваного ним ось уже двадцять років. На базі відділу або за його участі проведено чимало наукових конференцій у Києві та інших містах України. У 2001 р. зусиллями завідувача відділу був заснований щорічник «Кам'яна доба України», двадцять перший випуск якого нині виходить у світ.

Загалом у творчому доробку професора Л. Залізняка понад 400 наукових праць, з яких 36 монографій (25 індивідуальних, 11 колективних), навчальних посібників для університетів, науково-популярних книжок. Це без урахування доброї сотні науково-популярних і «на злобу дня» статей в журналах і газетах, кількох авторських програм на радіо, через які учений доносить до широкого загалу доступною мовою власну компетентну думку та величезний багаж знань.

Поза тим, Леонід Львович — член спеціалізованих учених рад по захисту докторських дисертацій Інституту археології НАНУ та КНУ ім. Тараса Шевченка, науковий керівник 14-ти кандидатів наук, член редколегій низки авторитетних наукових журналів та серійних видань. Його наукові погляди й концепції добре відомі далеко за межами держави, зокрема, чотири монографії, присвячені верхньому палеоліту і мезоліту України, видано англійською мовою в Берліні (1995), Оксфорді (1997; 2020) та Києві (2021).

Нещодавно ювіляр здивував колег ще одним рекордом — за останні 1,5 роки у нього вийшло друком шість особистих та колективних монографій загальним обсягом понад 125 др. арк. Не кожен археолог видає стільки за все своє життя.

Один з провідних археологів-«каменярів» України Л. Залізняк ніколи не лишався осторонь буремних подій кінця ХХ — початку ХХІ ст. Переконаний прибічник української незалежності, він веде велику освітню та просвітницьку роботу з розвінчання як старих імперських, так і новітніх квазінаукових міфів відносно минулого України. Крім активної наукової діяльності в галузі первісної археології дослідник пише публіцистичні статті з історичної тематики, виступає з доповідями на конференціях, з лекціями перед студентами та військовими, готує цикли передач на Українському радію.

Тож зичу Леонідові Львовичу міцного здоров'я, творчої наснаги, нових наукових звершень та вдячних учнів на додаток!

- Залізняк, Л. Л. 1984. *Мезолит Юго-Восточного Полесья*. К.: Наук. думка.
- Залізняк, Л. Л. 1986. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья. *Памятники каменного века Левобережной Украины*. К.: Наук. думка.
- Залізняк, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*. К.: Наук. думка.
- Залізняк, Л. Л. 1991. *Население Полесья в мезолите*. К.: Наукова думка.
- Залізняк, Л. Л. 1994 а. *Нариси стародавньої історії України*. К.: Абрис.
- Залізняк, Л. Л. 1994 б. *Україна в Російській імперії*. К.: Бібл. українця.
- Залізняк, Л. Л. 1996. *Походження українського народу*. К.: Бібл. українця.
- Залізняк, Л. Л. 1997, 2004. *Від склавинів до української нації*. (Навчальний посібник). К.: Бібл. укр.
- Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України Х — V тис. до н.е.* К.: Бібл. українця.
- Залізняк, Л. Л. 1999 а. *Первісна історія України*. (Навчальний посібник). К.: Вища школа.
- Залізняк, Л. Л. 1999 б. *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. К.: Вид-во НАУКМА.
- Залізняк, Л. Л. 2001. *Україна в колі світових цивілізацій*. Київ: Тов. «Знання України».
- Залізняк, Л. Л. 2005а. *Археологія України*. Курс лекцій. К.: Либідь, (у співавторстві з В. Отрощенко, К. Буянтян, В. Зубарем, Р. Терпиловським, О. Моцею).
- Залізняк, Л. Л. 2005 б. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. *Кам'яна доба України*, вип. 8. К.: Шлях.
- Залізняк, 2008. Л. Л. *Походження українців: між наукою та ідеологією*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2009. Мезоліт заходу Східної Європи. *Кам'яна доба України*, вип. 12. К.: Шлях.
- Залізняк, Л. Л. 2011. *Українці: витоки та історичні долі*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2012. *Стародавня історія України*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю.В. т він. 2013. Найдавніше минуле Новомиргородщини. *Кам'яна доба України*, вип. 15. Луганськ: Шлях. (кол. моногр., авторський внесок 15 д. а.).
- Залізняк, Л. Л. 2014. *Україна між Сходом і Заходом*. К.: Видавництво Олег Філюк.
- Залізняк, Л. Л. 2019. *Стародавня історія України*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2020 а. *Моя археологія*. Київ: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2020 б. Від пізніх неандертальців до ранніх індоевропейців. *Кам'яна доба України*, вип. 19, К.: Видавництво Олег Філюк.
- Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe*. Berlin: Beiver & Beran, 212 p.
- Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukraine Polesya*. Oxford: Tempus Reparatum, 140 p.
- Zaliznyak, L. L. 2020. The Upper Paleolithic. Landscape change, human-landscape interaction and social development in the Mesolithic period. In: M. Lilly and I. Potekhina (ed.) *Prehistoric Ukraine. From the first hunter to the first farmers*. Oxford & Philadelphia, Oxbow books, p. 63-110.
- Zaliznyak, L. L. 2021. Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine. *Stone Age of Ukraine*, vol. 20, Kyiv, 280 p.

В. В. ОТРОЩЕНКО
доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України